

8. Trubacheva, S.I. (2009). Rol shkilnoho pidruchnyka u formuvanni zahalnonavchalnykh kompetentnostei uchniv [The role of the textbook in shaping general educational competencies of students]. In *Problemy suchasnoho pidrucnyka: Vol. 9* (p. 51). Kyiv: Pedahohichna dumka.

УДК: [159.922.762:616.89 – 008.454 – 053.6]:37.015.3

Шипелік Т.В.

аспірантка лабораторії олігофренопедагогіки

Інституту спеціальної педагогіки НАПН

України, м. Київ

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ З ГАРМОНІЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ З ЛЕГКОЮ РОЗУМОВОЮ ВІДСТАЛІСТЮ

У статті обґрунтовано теоретичні аспекти та методичні прийоми корекційно-розвивальної програми «Гармонізація розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю за допомогою творчого мислення». Представлено трикомпонентну модель програми для вирішення питань гармонізації розвитку підлітків зазначеної категорії. Для підвищення ефективності коректувальної роботи програма передбачає два етапи. Окремо наголошено на важливості поєднання різних видів психологічної корекції. Експериментально доведено позитивний вплив дельфінотерапії на психічні процеси у дітей, а саме на особистісний розвиток. Рекомендовано впровадження корекційно-розвивальної програми у практику роботи психологів і педагогів під час навчально-виховного процесу.

Ключові слова: психологічне здоров'я; гармонізація розвитку; легка розумова відсталість; корекційно-розвивальна програма; казкотерапія; дельфінотерапія; «аристотелівське мислення»; творче мислення.

Мета статті: представити теоретичні аспекти побудови корекційно-розвивальної програми з гармонізації розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю віком 14-15 років.

Постановка проблеми. Попри те, що перші уявлення про психічне здоров'я виникли близько 5 тис. років тому, його критерії до цього часу залишаються не чітко визначеними та потребують уточнення. Відсутність вичерпного наукового визначення як психіки так і здоров'я на сьогоднішній день стимулює пошук критеріїв психічного здоров'я з позиції різних підходів. У психології відповісти на питання про психічно здорову особистість намагаються за допомогою поняття про нормативний розвиток, а саме уявлень про середньостатистичну норму, соціальну норму, культурну норму, адаптивну норму, медичну норму. Гуманістична психологія здорової особистості представляє за допомогою концепції гармонійно розвиненої особистості. Гармонія – основа оптимального функціонування психіки. Психологічний рівень здоров'я на думку авторитетів гуманістичної психології (Ш.Бюлер, А.Маслоу, Р.Мей, Г.Олпорт, К.Роджерс) пов'язаний з феноменами щастя й добробуту. Креативність, оптимізм, активність, прагнення до досконалості, цілеспрямованість – найбільш цінні якості особистості, які сприяють оптимальному її розвитку, успішності в соціумі й максимальному прояву індивідуальності. Проте у підлітків з легким ступенем розумової відсталості ці особистісні якості не можуть достатньою мірою виявитися без спеціальних розвиваючих психолого-педагогічних програм та зусиль багатьох фахівців.

Виклад основного матеріалу. Серед особливостей особистісного розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю психіатри виділяють уповільнення розвитку мовлення й тонкої моторики; бідність словникового запасу; обмеженість емоційного

реагування; недосконалість розумових операцій (узагальнення, аналіз, синтез, конкретизація); слабкість абстрактного мислення; недостатність і слабкий розвиток складних видів пам'яті; переважання конкретно-образного мислення над абстрактно-логічним; відсутність допитливості та зацікавленості, слабкість суджень й умовиводів [4, с. 1159-1160]. Неповноцінність коркової діяльності підлітків з розумовою відсталістю пов'язана з аномальним розвитком усіх вищих психічних функцій, а саме: сприйняття, пам'яті, мислення, мовлення, уяви, фантазії.

Хоча ядерним симптомом олігофренії вважається недостатність інтелекту, у підлітків з легким ступенем розумового недорозвинення порушується розвиток не лише пізнавальних процесів, але й емоційно-вольових. Емоційно-вольовій сфері розумово відсталих дітей властива своєрідність: імпульсивність, схильність до підпорядкування чужій волі, слабка здатність до цілеспрямованої діяльності, проблематичність диференціювання тонких емоцій, підвищена навіюваність, що сприяє порушенню адаптації в соціумі, зростанню серед них злочинності, девіантній поведінці [6; 8].

Проте до підліткового віку під впливом спеціально організованого навчання і виховання помітний істотний розвиток емоційно-вольової та інтелектуальної сфер розумово відсталих дітей: формується здатність до емпатії, знижується імпульсивність і посилюється контроль за поведінкою, з'являється розуміння прекрасного, розвивається спостережливість та осмислене запам'ятовування. Використання у навчанні позитивного емоційного впливу на емоційно-вольову сферу підлітків з розумовою відсталістю сприяє розвитку вищих духовних якостей: совісті, самовідданості, почуття обов'язку, відповідальності, хоча ці властивості розвиваються із запізненням порівняно з однолітками без порушень інтелектуальної сфери. За допомогою емоційного та соціального інтелекту підлітки з розумовою відсталістю успішно вирішують завдання у знайомих ситуаціях [6; 7; 8].

Саме тому корекційно-розвивальна робота психолога з підлітками зазначеної категорії має бути спрямована на вирішення питань соціалізації, підвищення самостійності, становлення етичних орієнтирів у діяльності й поведінці, а також виховання у них позитивних особистісних якостей шляхом гармонізації пізнавальної, вольової та емоційної сфер. З цією метою розроблено корекційно-розвивальну програму «Гармонізація розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю за допомогою творчого мислення», що містить поєднання різних видів психологічної корекції.

Завданнями розробленої корекційно-розвивальної програми стали: гармонізація у підлітків з легким ступенем розумової відсталості системи уявлень про особливості особистісного саморозвитку; сприяння усвідомленню ними власних особистісних характеристик; розвиток емпатійних здібностей; розширення ціннісних орієнтацій; гармонізація їх Я-концепції та корекція самооцінки.

Відповідно до поставлених завдань, в структурі програми гармонізації розвитку підлітків з легким ступенем розумової відсталості можна виокремити два етапи. На першому етапі: гармонізації пізнавальних психічних процесів, корекційно-розвивальні заходи спрямовані на вдосконалення розвитку когнітивних психічних процесів (сприйняття, пам'яті, мислення, уваги, уяви) за допомогою активізації конкретно-образного мислення. Цей етап містить п'ять занять.

На другому етапі розвиток критичного мислення передбачає також п'ять занять, які сприяють становленню критичного мислення за допомогою доступних для підлітків зазначеної категорії методів когнітивної психології. Психолог у своїй роботі активно використовує релаксуючі технології для створення позитивного емоційного фону, для розвитку емоційного інтелекту.

Розглянемо методичні аспекти програми. Сучасний світ створює безперервний потік інформації, що збільшується з кожним днем, тому до активної діяльності здатні

лише люди, що ефективно мислять. Враховуючи це, діти з розумовою відсталістю виявляються особливо вразливими у соціумі.

За відсутності порушень інтелекту до 14-15 років еволюційно молодший вид мислення – абстрактно-логічний – є вже досить зрілим і може забезпечити складні форми інтелектуальної діяльності, зокрема планування, прогнозування, пошук відповідей на доленосні питання, становлення ціннісної системи. Уміння знаходити відповіді на філософські питання й уміле застосування власного досвіду в різних ситуаціях відповідно до ціннісних орієнтирів особистості визначають сутність «мистецтва» життя, що допомагає вирішувати завдання підліткового віку, з яких найважливішим є завдання саморозвитку власного «Я». Для успішної реалізації особистісного потенціалу необхідно вміти вирішувати проблеми реального життя, для чого потрібні навички критичного мислення. Основу ефективного мислення, на думку однієї з провідних дослідниць когнітивної психології Д.Халперн, складають «емоційність, творча уява, ціннісні установки» [11, с. 45]. Навички критичного мислення у підлітків з розумовою відсталістю необхідні для розвитку «соціального інтелекту». З погляду трикомпонентної теорії інтелекту Р.Стернберга, інтелект – це конструкція з метакомпонентів (відповідають за планування, оцінку, спостереження), компонентів засвоєння знання (відповідають за якісну обробку інформації), дієвих компонентів знання (навички для вирішення завдань) [11, с. 51].

Для підвищення розумового потенціалу розумово відсталих підлітків програмою передбачено застосування методів когнітивної психології, спрямованих на другий і третій інтелектуальний компонент за Р.Стернбергом.

У підлітків з легким ступенем розумової відсталості абстрактно-логічне мислення є слабкою ланкою, яка блокує особистісний розвиток. Проте розвиток дітей, як із типовим розвитком, так і з розумовою відсталістю відбувається відповідно до загальних закономірностей [3; 6; 7].

До періоду підліткового віку у дітей з розумовою відсталістю закріплюються успіхи у засвоєнні знань, які здобуті під час навчання в молодших класах допоміжної школи. За даними дослідження розвитку розумово відсталих дітей радянськими вченими, новий підйом у розумовій діяльності таких підлітків спостерігається у старшому шкільному віці [6, с. 13].

Згідно з гіпотезою Л.С. Виготського, складність і своєрідність аномального розвитку за олігофренії характеризується наявністю первинного дефекту, який виникає під впливом несприятливих чинників у процесі внутрішньоутробного розвитку або протягом перших років життя. Не зважаючи на наявність дефекту, сприятливий вплив на кору головного мозку внаслідок пластичності нервової системи у дитячому віці здатний створити стимул для компенсації: «компенсація як реакція особистості на дефект дає початок новим, обхідним процесам розвитку, заміщає, надбудовує, вирівнює психологічні функції» [3, т. 5, с. 12]. Спираючись на гіпотезу Л.С. Виготського, за легкої розумової відсталості таким обхідним шляхом розвитку обрано конкретно-образне мислення.

Схематично корекційно-розвивальну програму можна представити наступним чином: створення позитивного емоційного фону за допомогою елементів дельфінотерапії, що сприяє становленню емоційного інтелекту (emotional intelligence – EI) + активація конкретно-образного мислення за допомогою казкотерапії та знайомства з міфами + корекція розумової діяльності доступними для проблемних дітей прийомами когнітивної психології = усвідомлення власних здібностей і можливостей.

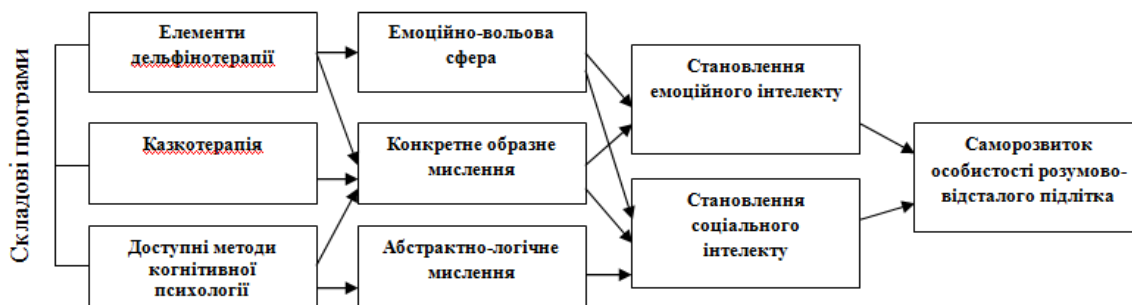

Рисунок 1. Модель корекційно-розвивальної програми

Коротко розглянемо складові програми. Усі види мислення (наочно-дійове, конкретно-образне, абстрактно-логічне) тісно взаємопов'язані між собою, їх розвиток залежить від активності психічних процесів, передусім когнітивних. Активація конкретно-образного мислення – це той важіль, за допомогою якого можна оптимізувати психологічне становлення дитини з інтелектуальними порушеннями. З погляду когнітивної психології опора на образи й уявлення – внутрішні когнітивні структури – сприяє організації інформації, що надходить ззовні, та подальше її застосування у пізнавальній діяльності. Також когнітивна психологія інтерпретує продуктивність мислення як гармонійне поєднання усіх видів мисленнєвої діяльності. Проте креативність пов'язана з баченням унікальності будь-якого об'єкту дійсності, за що відповідає передусім конкретно-образне мислення. Тренування на першому етапі пізнавальних психічних процесів сприяє розвитку таких якостей як: спостережливість, допитливість, уважність, що допомагають визначати унікальність об'єктів. На думку Д.Халперн, у творчості «об'єднується незвичайне або унікальне і якісне або корисне» [11, с. 539].

Розвитку конкретно-образного мислення у підлітків із розумовою відсталістю сприяє метод казкотерапії. Застосування методу казок дозволяє поліпшити логічне мислення, удосконалити пізнавальні процеси, змотивувати учнів до дослідницької діяльності та творчості. Активізація творчої діяльності створює в учасників відчуття психічної повноцінності, щастя, дає поштовх до розвитку особистості. На думку І.В. Вачкова застосування методу казкотерапії гармонізує особистісний простір та сприяє розвитку самосвідомості розумово відсталих підлітків. Зокрема, казка допомагає побудувати конструктивні взаємини з навколишнім світом [2, с. 39].

Аналіз визначення даного психологічного напрямку свідчить, що метод казкотерапії сприяє виконанню завдань розвитку підліткового віку: «Інтегративна казкотерапія – це такий напрям практичної психології, який, використовуючи метафоричні ресурси казки (і близьких до неї жанрів), дозволяє людям розвинути самосвідомість і побудувати особливі рівні взаємодії один з одним, що створює умови для становлення їх суб'єктності» [2, с. 61]. І.В. Вачков підкреслює, що підсумком застосування казкотерапії є становлення суб'єктності, що є основою самоздійснення. Метою включення методу казкотерапії до корекційно-розвивальної програми «Гармонізація розвитку підлітків з легкою розумовою відсталістю за допомогою творчого мислення» є формування здатності учнів до усвідомлення свого внутрішнього світу, самовдосконалення, уміння бути господарем свого життя.

Для творчості важлива чутливість до нового, тому мислення в першу чергу повинно задіяти його конкретно-образний вид: «бачити – пауза – відчувати – сприймати – відчувати інтуїтивно – створювати зорові образи; лише після цього настає черга розумової вербалізації» [10, с. 34]. Першою умовою виникнення творчих ідей є чутливість – здатність сприймати інформацію, що надходить через органи чуття. Початковим етапом корекційно-розвивальної програми є тренування за допомогою

спеціальних вправ та розвиток пізнавальних психічних процесів: відчуття, сприймання, уваги; розвиток навичок та умінь помічати відмінності та визначати унікальність об'єктів. Наступним етапом корекційно-розвивальної програми є доступне навчання навичкам когнітивної психології для формування й оптимального застосування у реальних ситуаціях соціального інтелекту.

В онтогенезі конкретно-образне мислення передує становленню абстрактно-логічного. Створення яскравих зорових образів і позитивних емоцій в процесі пізнання дійсності сприяє розвитку фантазії. Якщо основою абстрактно-логічного мислення є вербальний спосіб роботи з інформацією, то наочно-образне мислення спирається на невербальний спосіб, основою якого є зорові образи, відчуття, інтуїція. Саме цей спосіб мислення сприяє формуванню творчої думки.

Тед Фолконар, автор книги «Творчий інтелект і звільнення себе» переконує, що абстрактно-логічний і конкретно-образний види мислення задіють різні способи бачення реальності. Абстрактно-логічне мислення він називає «аристотелівським мисленням». Переважання у людини цього виду мислення й ігнорування конкретно-образного формує «нетворчих інтелектуалів». На думку вченого, «аристотелівське мислення» нетворче, воно відокремлене від підсвідомості, є «простим пересуванням слів і словесних понять, порпанням у мізках» [10, с. 27]. Конкретно-образне сприймання світу характерне для «неаристотелівського мислення», тобто творчого мислення, що «використовує досить тонке сприймання, потім інтуїцію, щоб зазирнути в лабіринти об'єкту або події, і, нарешті, воно відчуває на тонких рівнях, і лише після цього змінює відчуття словами» [10, с. 27].

Створення позитивного емоційного фону досить важливе для адекватного зв'язку між інтелектом та емоціями. Позитивний емоційний фон ініціює розвиток як інтелектуальних, так і практичних навичок. Вивчаючи феномен емоційного інтелекту І.М. Андреева слушно вважає, що вирішуючи проблему емоційного розвитку людини, можна дійти гармонічної інтелектуально-емоційної єдності. На підтвердження цієї тези дослідниця наводить слова філософа Ошо (Раджніша): «Розум – це інтелект, що перебуває в гармонії з вашим серцем» [Ошо (Раджніша); цит. за І.М. Андреевою; с. 18].

Гармонійному налаштуванню емоційної та пізнавальної сфер сприяє метод анімалотерапії, що інтенсивно розвивається в світі. Сприятливий вплив взаємодії у системі «людина-дельфін» на емоційний та інтелектуальний стан людського організму доведений багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими. Зокрема, варто згадати Джона Ліллі, який вперше науково обґрунтував лікувальну взаємодію людини і дельфіна, Девіда Натансона, що створив метод дельфінотерапії, та всіх сучасних учених, які працюють у цьому напрямі. В Україні метод дельфінотерапії науково обґрунтувала Л.М. Лукіна. На базі Державного океанаріуму Міністерства оборони України у Севастополі вона обстежила понад 2000 пацієнтів. Дослідниця продемонструвала позитивний вплив цього методу на психічне і фізичне здоров'я загалом [5].

Вивченню голосової дії дельфіна на адаптаційний потенціал людини присвячена дисертація Л.Ж. Тхомакової. Дослідниця довела, що для підвищення адаптаційного потенціалу можливе використання такого елемента дельфінотерапії, як біоакустичні сигнали дельфінів без безпосереднього контакту із самою твариною.

Спостереження над цілющою дією цього методу на розвиток дітей з особливими потребами були здійснені під час роботи в Київському дельфінарії «Немо» з 2010 до 2011 рр. За даний період методом дельфінотерапії з психодіагностикою було охоплено 128 дітей різних вікових груп, з них 78 осіб зі зниженням інтелектуальної функції. Порівняльний аналіз тестування таких дітей до і після сеансів, а також вивчення «щоденників батьків» завсідали поліпшення загального емоційного фону у 107 осіб, що становить 73%. Проведена через місяць після дельфінотерапії психодіагностика у 54 дітей зі зниженням інтелекту продемонструвала поліпшення у становленні пізнавальних процесів (уваги, пам'яті, уяви) у 45 осіб (83%). У 25 з 34 дітей із

затримкою мовленнєвого розвитку на підставі аналізу самозвітів батьків було відзначено активізацію мовленнєвих навичок, появу нових слів в активному словнику та осмислене їх застосування, зменшення затинання, активізацію лепетного мовлення і гуління, активізацію навичок міжособистісної та ігрової взаємодії.

Таблиця 1. Вплив дельфінотерапії на особистісний розвиток дітей

Досліджувані ознаки	Загальна кількість досліджуваних (абс. ч.)	Кількість досліджуваних із позитивними змінами (абс. ч.)	Кількість у %
Поліпшення емоційного фону (аналіз самозвітів батьків)	128	107	73
Розвиток мовлення	34	25	74
Поліпшення когнітивних процесів (пам'яті, уваги, мислення)	54	45	83

У програмі гармонізації розвитку підлітків з розумовою відсталістю використані елементи дельфінотерапії без безпосередньої участі цих тварин (прослухування звуків дельфінів із відповідним музичним супроводом, перегляд сповільненого відеозапису зображень цих тварин водночас із вправами на релаксацію), що у поєднанні з іншими психокорекційними методами (казкотерапією і навчання методу критичного мислення) сприятиме поліпшенню когнітивного потенціалу підлітків зазначеної категорії.

Висновки: Двоетапна дія психокорекційних методів тренування вищих психічних функцій, а потім навчання «неаристотелівському мисленню» з одночасним позитивним впливом на емоційно-вольову сферу підлітків з легкою розумовою відсталістю, сприяє становленню емоційного і соціального інтелекту. Це створює сприятливі умови для саморозвитку розумово відсталих підлітків: успішного вирішення повсякденних завдань, конструктивного спілкування та взаємодії з довірливим, прояву творчої активності.

Уміння цілеспрямовано діяти, самостійно вирішувати власні проблеми, творчо саморозвиватися є досить важливим кроком на шляху до психологічного та соціального здоров'я. Запропонована корекційно-розвивальна програма може бути успішно використана у навчально-виховному процесі викладачами спеціальних навчально-виховних закладів для дітей зазначеної категорії.

Література:

1. Андреева, И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии / И. Н. Андреева. – Новополюк: ПГУ, 2011. – 388 с.
2. Вачков И.В. Введение в сказкотерапию, или Избушка, избушка, повернись ко мне передом.... – М.: Генезис, 2011. – 288 с. – (Сказкотерапия: теория и практика).
3. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6 т. Т.5. Основы дефектологии / Под ред. Т.А. Власовой. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с. – Акад. пед. наук СССР.
4. Жмуров В.А. Клиническая психиатрия. / В.А. Жмуров – Элиста: ЗАОр НПП «Джангар», 2010. – 1272 с.
5. Лукина Л.Н. Дельфины в системе психофизической реабилитации людей: монография / Л.Н. Лукина; НИЦ «Гос. Океанариум» НАН Украины. – Севастополь: НПЦ «ЭКОСИ-Гидрофизика», 2007. – 172 с.

6. Особенности умственного развития учащихся вспомогательной школы / под ред. Ж.И. Шиф. М.: Изд-во «Просвещение». 1956. – 344с.
7. Психология лиц с умственной отсталостью: Уч. метод. пособие / Составитель Е.А. Калмыкова. – Курск: Курск. гос. Ун-т, 2007. – 121 с.
8. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника. Учеб. пособие для студентов дефектол. фак.-тов пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1970. – 199 с.
9. Тхомакова Л.Ж. Действие «голоса» дельфина на адаптационные резервы человека: дис. ... канд. биол. наук: 03.03.01 / Тхомакова Лиана Жраслановна. – Нальчик, 2015. – 168 с.
10. Фолконар Тед. Творческий интеллект и самоосвобождение: Корзыбский, неаристотелевское мышление и Восточное осознание. – М.: «КСП+», 2003, 208 с.
11. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000. – 562 с.

Т.В. Шипелик

Методические аспекты внедрения программы гармонизации развития подростков с легкой умственной отсталостью

В статье обоснованы теоретические аспекты и методические приемы коррекционно-развивающей программы: «Гармонизация развития подростков с легкой умственной отсталостью с помощью творческого мышления». Представлена трехкомпонентная модель программы для решения вопросов гармонизации развития подростков означенной категории. Для повышения эффективности коррекционной работы программой предусмотрены два этапа. Отмечена важность сочетания разных видов психологической коррекции. Экспериментально доказано позитивное влияние дельфинотерапии на психические процессы у детей, а особенно на личностное развитие. Рекомендовано внедрение коррекционно-развивающей программы в практику работы психологов и педагогов во время учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: психологическое здоровье; гармонизация развития; легкая степень умственной отсталости; коррекционно-развивающая программа; сказкотерапия; дельфинотерапия; «аристотелевское мышление»; творческое мышление.

Tetyana Shipelik

Methodological Aspects Of Implementing A Harmonization Program For The Development Of Adolescence With Mild Intellectual Disabilities

The article documents theoretical aspects and methodological approaches to the correctional development program "Harmonization of development for adolescence with mild intellectual disabilities with the help of creative thinking". It presents a three-component program model for the development harmonization of adolescence belonging to the aforementioned category. In order to enhance effectiveness, the program foresees two stages. It points out to the importance of unifying different types of psychological correction. Experiments have established a positive influence of dolphin therapy on mental processes among children, in particular on personal development. It is recommended that the correctional development program is put into practice among psychologists and educational specialists during the teaching and learning process.

Keywords: psychological health; harmonization development; easy mental backwardness; correction-developing program; skazkoterapiya; del'finoterapiya; "aristotelian thought"; creative thought.

References:

1. Andreeva, I.N. (2011). *Emotsionalnyi intellect kak fenomen sovremennoj psikhologii* [Emotional intelligence as a phenomenon of modern psychology]. Novopolotsk: PGU.
2. Vachkov, I.V. (2011). *Vvedenie v skazkoterapii, ili Izbushka, izbushka, povernis ko mne peredom* [Introduction to tale's therapy or Hut, hut, turn to me before]. Moscow: Genезis.

3. Vygotskii, L.S. (1983). *Sobranie sochinenii* [Collected works]: Vol. 5. *Osnovy defektologii*. Moscow: Pedagogika,
4. Zhmurov, V.A. (2010). *Klinicheskaja psikhiatria* [Clinical Psychiatry]. Elista: ZAOr NPP "Dzhangar".
5. Lukina, L.N. (2007). *Delfiny v sisteme psikhofizicheskoj reabilitatsii liudej* [Dolphins in the psychophysical system of rehabilitation of people]. Sevastopol: NPC "EKOSI – Gidrofizika".
6. Shif, Zh.I. (Ed.). (1956). *Osobennosti umstvennogo razvitiia uchashchikhsia vspomogatelnoi shkoly* [Features of mental development of the students at a special school]. Moscow: Publishing House of the "Enlightenment".
7. Kalmykova, E.A. (Ed.). (2007). *Psikhologija lits s umstvennoi otstalostiu* [Psychology of persons with mental retardation]. Kursk: Kursk. Gos. Un-t.
8. Rubinshtein, S. Ya. (1970). *Psikhologija umstvenno otstalogo shkolnika* [Psychology of the mentally retarded schoolchildren]. Moscow: Prosveshchenie.
9. Thomakova, L.Zh. (2015). *Deistvie golosa delfina na adaptacionnye rezervy cheloveka* [The action of the "voice" of a dolphin on the adaptation reserves of the human voice] (Doctoral dissertation, Nalchik).
10. Folkonar, Ted. (2003). *Tvorcheskij intellekt i samoosvobozhdenie: Korsybskij, nearistotelevskoe myshlenie i Vostochnoe osoznanie* [Creative intelligence and self-liberation: Korzybski, non-Aristotelian thinking and Oriental awareness]. Moscow: "KSP+".
11. Halpern, D. (2000). *Psikhologija kriticheskogo myshleniia* [Psychology critical thinking]. St. Petersburg: Piter.